

Lengyel András

Tömörkény István egyik élclapfigurájáról

1

1907 és 1909 közt, évenként 4, 8 és 5, összesen 17 darab *Gátugró Menyhért* című rövid írás jelent meg a *Borsszem Jankó*ban. Ezek a szövegek, mint a címmel egybeolvasandó alcím mondja, *Gátugró Menyhért szervezett parti ember darvadozásai*. A cím: egy név, amely egy szimbolikus figurát nevez meg, azt az egyénített típust, amelyet a szerző és az akkor már tekintélyes múltú élclap (vö. Buzinkay 1983) be akart mutatni. A figura jellemzését a címben megnevezett személy monológjai végzik el: mindig Gátugró Menyhért beszél, s az ő monológjai rajzolják ki azt a karakterisztikát, amely identifikálja a bemutatandónak ítélt társadalmi típust. Esetünkben egy parasztembert, aki mindig egy bizonyos *Miháj bácsi*hoz intézi szavait. A szerző, aki Gátugró Menyhértként megszólal ezekben az írásokban, sohasincs megnevezve – az élclap (s olvasói) szempontjából nem a szerző, hanem maga a figura, a típus volt érdekes. (Egy-egy ilyen élclapfigurát, tudjuk, sokszor többen, főlváltva, sőt olykor együtt írtak.) De ki teremtette meg Gátugró Menyhért figuráját? Annyit bocsássunk előre, a szöveg egy-egy nyelvi fordulata árulkodik a szerzőre, voltaképpen elég jól azonosítja is, a nyelvi, stilisztikai érvek mellett azonban szerencsére ez esetben ennél explicitebb bizonyíték is van. A *Borsszem Jankó* ez időben volt szerkesztője, egykor maga is szegedi újságíró, Molnár Jenő (1880–1933) 1930-ban írt egy kis cikket szerkesztői emlékeiről, s ebben közreadja Tömörkény István egy levelét, valamint – a levél tartalmának kiegészítéseként – szól a Gátugró Menyhért-írárok szerzőjéről is. „A *Borsszem Jankó* régebbi évfolyamai, főleg a századelejeiek, teli vannak Tömörkény István ízes, humortól duzzadó írásaival”, írja itt Molnár. „Volt egy állandó alakja: »Gátugró Menyhért szervezett parti ember darvadozásai.« Garay Ákos rajzolt hozzá képet, amelyen két alföldi magyar látható, amint a Tisza vízébe lógatják a lábukat s az egyiknek hosszú horgászó bot van a kezében.” (Molnár 1930: 11.) Az emlékező szerkesztő nem is állja meg, s Gátugró Menyhért „kiszólásaiból”, 1907 tavaszáról idéz is egy passzust. Ennyi fogódzó alapján már nemcsak a szerző személye tekinthető egyértelműnek, de vissza lehetett keresni az írásokat, s összeálló sorozatukat regisztrálni is tudjuk: 1907. márc. 31. 7., 1907. ápr. 14. 10., 1907. jún. 16. 8., 1907. szept. 29. 10., 1908. jan. 5. 13., 1908. febr. 9. 9., 1908. márc. 8. 11., 1908. ápr. 26. 13., 1908. júl. 5. 14–15., 1908. szept. 6. 8., 1908. szept. 20. 8., 1908. nov. 22. 10., 1909. ápr. 4. 11., 1909. máj. 2. 11., 1909. máj. 30. 15., 1909. aug. 8. 10–11., 1909. okt. 17. 13. Összesen, mint már említettük, 17 cikk. Valamennyi címe, alcíme és illusztrációja azonos, s terjedelme is nagyjából azonos.

A szövegek, ha végigolvassuk őket, számos kérdést fölvetnek. Az első, ami automatikusan előjön: csakugyan Tömörkény írta ezeket? Ám Molnár Jenő szavahihetőségében nincs okunk kételkedni – s amikor emlékezését publikálta, állítása még könnyen ellenőrizhető volt: élt Tömörkény özvegye, lánya, fia, s olyan közvetlen munkatársa, élete közeli tanúja, mint Móra Ferenc. Ha Molnár konfabulált volna, ők könnyen leleplezhatték és cáfolhatták

volna. Az is tény, hogy – érdemben máig nem tárgyalt okokból, de – Tömörkény máskor s máshová is írt hasonlókat. Saját lapjának, a *Szegei Naplónak* mellékletében, a Hüvelyk Matyiban is több figura megteremtése és működtetése az ő leleménye volt. (Humorát, amely életrajzban is jellemezte, a rá emlékező kortársak is rendre föllemegették.) Ezeknél is közvetlenebb bizonyíték azonban, szerzősége mellett, hogy Gátugró Menyhért monológjaiban, ismétlődően, jó néhány jellegzetes Tömörkény-frazéma is kimutatható (vö. Apró 2017). Ilyen mindjárt az alcímben a „*darvadozásai*” szó. De ilyenek a következők is: „*verje el az isten a tüvit útról útra*”, „*oszt’ föl is hajózunk, mög le is hajózunk*”, (1907. márc. 31.), „*nincsetlenség*” (1907. ápr. 14.), „*kiver a partra szelet heverni*”, „*láttam oda alá*” (1907. jún. 16.), „*bele van alapodva ebbe a sorsba*” (1907. szept. 29.), „*csak a készbe tud hibát tanálni*”, „*dángubázás*” (1908. jan. 5.), „*arasztos szalonna*” (1908. febr. 9.), „*ojan öregkutyakedvü mán*” (1908. júl. 5.), „*ne adja kend hozzám a lányát*” (1908. júl. 5.), „*czélszörű szögény embör*” (1908. nov. 22.), „*fahögyben van mán a nap*” (1909. máj. 2.), „*hogy a szó ne öggyezzen*” (1909. okt. 17.) stb. S – mint látni fogjuk – az észjárás is, bár nehezebben formalizálható, mindent összevetve Tömörkényre vall.

2

A Gátugró-monológok a korszak nagy múltú, legnagyobb hagyományú élclapjában jelentek meg, s ez értelemszerűen meghatározta e szövegek karakterét is. „*A politikai szatíra a Borsszem Jankó legnyitabban harcias, legszembeötlőbb oldalát jelentette. Azonban a lap időtállóbb, és végső soron radikálisabb újítása a visszatérő társadalmi típusok megteremtésében kristályosodott ki, melyek az 1870-es évektől profilja egyre inkább meghatározó elemévé váltak. A létező társadalmi csoportokból vagy egyénekből elvont sztereotípiákon felépített figurák nemcsak holmi bábuként vagy szerkesztők szócsöveként funkcionáltak, hanem több esetben kiforrott műalkotások voltak.*” (Gluck 2017: 119.) A figurák sorsát gyakran az olvasói reagálások is alakították. A lap karakterét elég nagy mértékben egyes zsidó figurák (pl. Spitzig Itzig vagy később Seiffensteiner Salamon) és az úgynevezett zsidó vicc adta meg. Maga a lap azonban nem szűkíthető le a zsidó tematikára és az erősen önironikus, reflexív zsidó társadalmi karakterű és viselkedésformák képviselőjére. A lap fazonját kialakító Ágai Adolf (1836–1916) „*kordokumentumnak szánta társadalmi típusait, melyek rendeltetése a századvégi Magyarország roppant sokféleségének szemléltetése volt*”. Már az 1880-as évek végén a szerkesztő, egy magánlevélben, 39 típusal büszkélkedett, s úgy vélte, hogy „*a Borsszem Jankó galériája*” ezzel lett teljes. „*A Borsszem Jankó karakterei megannyi hang, akcentus, tájszólás és nyelvi keverék zűrzavarában szólaltak meg. [...] A Borsszem Jankó társadalmi típusai a kulturális másság gazdag, és sokszor mulatságos világát jelenítették meg, felülírva a kulturális egyneműség hivatalosan terjesztett, elvont vízióját.*” (Gluck 2017: 121.) A sokféleség bemutatása elsősorban a típusok nyelvhasználatának ironikus megjelenítésével valósult meg. „*A Borsszem Jankó kedvenc alakjai szinte kivétel nélkül úgy szólnak meg, mintha a magyar nyelv paródiáját hallanánk. A találon Monokles'-nek nevezett arisztokrata például erős francia akcentussal beszél, a nagyvilági élet érdekeit taglaló, komikus értekezéseibe rendre francia és angol kifejezéseket kever. A reakciós katolikus klérust képviselő Péter Povedálik Hyacinthus cseh akcentusa ugyanolyan nyilvánvaló, mint az antiszemita dörgedelmeit tarkító latin közhelyek iránti lelkesedése. A német városi polgár mintaképe, Kraxelhuber Tóbiás ugyancsak töri a magyart, és a jövevények (különösen a zsidók) ellen irányuló idegengyűlölő kitöréseiben mindig sváb tájszólásra vált. Még a tősgyökeres magyar dzsentri, Mokány Berczi is tájszólással beszél, és kívülállónak érzi magát a főváros kifinomult kulturális környezetében.*” (Gluck 2017: 121.)

Gátugró Menyhért figurája, bár már a lap történetének zenitjén túl bukkant föl, ennek a nyelvileg (is) jellemzett „galériának” az egyik, speciális típusaként öltött alakot. Az alföldi – tiszai, sőt szegedi – paraszt élclapi megtestesülése. Minden jel szerint nem a legsikeresebb, legnépszerűbb figura a *Borsszem Jankó* történetében, hiszen csak szűk három évig élt, s megjelenési gyakorisága sem túl gazdag. De ha valaki, akkor Tömörkény ismerte e típust: életét is, észjárását és viselkedéskultúráját is, s volt humora. Volt érzéke a dolgok fonákjához. Ez elégnék bizonyult a karakterizáláshoz, a figura életre keltéséhez, ugyanakkor a figura megalkotásában a distanciálódás igényének nyelvi s egyéb jelei nem nyomják el Tömörkénynek a parasztemberek iránti eredendő empátiáját. Ha összevetjük Gátugró Menyhért figuráját a zsidó szerzőknek a zsidó Spitzig Itzig figuráját megteremtő – erős – eszközeivel, akkor egyértelműen kitetszik, Tömörkényben a parasztjai iránti empátia volt az elsődleges.

3

Gátugró Menyhért monológjainak nyelve az irodalmi és a köznyelvtől is eltérő, paraszti előbeszédet imitáló nyelv, fonetikus átírásban. Ö-zó, szegedi nyelv ez: *tökéletös, embör, fölhatalmasítottam, szervezetöt, lögyön, tisztösségtelen, fölmöhetünk, mögérjük, télön, öttem, lönni, mögyünk, sömmitül, pénzöm, kivöszöm, kitöszöm* stb. Az ö-zés nem erőltetett, nem eltűzött, csak természetes helyén szerepel, de következetesen jelen van. A szóalakok torzulása, rövidülése, olykor megnyúlása jól megfogható. Például: „*ténnap* (= tegnap) *odabe* (= odabent) *vótam* (= voltam), *szervezetbe* (= szervezetben) stb. Van hangcsere: *mán* (= már), *késértse* (= kísértse), rövidülés és megnyúlás: *akkó* (akkor) stb. A fonetikus írásmód nemcsak a köznyelvtől eltérő szóalakoknál érhető tetten, de például a sűrűn ismétlődő személynév, a Mihály írásában is – a szövegekben következetesen: *Miháj bácsi*. A fonetikusság elve persze nem következetes, olykor sérül: a *fináncz, deczi, krajczárunk* stb. szavak *cz*-je éppen hogy az akkoriban még érvényes helyesírási szabály követéséből adódik. (Hogy ez a szerző vagy a lap következetlensége, nem egyértelmű, ez is, az is lehet. Ugyanakkor a fonetikus írásmódot tökéletesen nem is igen lehetett volna érvényesíteni, s az nem is lett volna célszerű, az olvasót túlzottan megterhelte volna. A fonetikusság annyira mindenesetre érvényesült, hogy felhívja az olvasó figyelmét a köznyelvtől való eltérésekre.) Van másféle következetlenség is: olykor *ken*, olykor *kend* alak fordul elő például, s van, amikor egy-egy szó kiesik a szerepből, s hétköznapi alakjában találkozunk vele. A legerősebb, legjellegzetesebb nyelvi eltérés mégis a szókapcsolásban (is) tetten érhető *észjárás* különbsége. Például: „*lépje érintkekezésbe a nagyságos királkormányt*”, „*agyufai viszony lögyön ezöntul a kegyedáruság*” stb. Ilyenkor a köznyelvtől eltérő kapcsolódás a belső relációkat mozdítja ki helyükről, s kicsi, finom, de érzékelhető változást hoz a leírásban. Ez természetesen nem minden olvasó számára ad evidenciaélményt, van, ki modorosságot, fölösleges cifrárt lát benne, de megvan a maga szemléleti aurája. Az észjárás persze nemcsak egyes szókapcsolatokban, hanem olykor ennél terjedelmesebb, mondat- vagy mondatcsoport szinten is érzékelhető. Nekrológiában ezt vette észre Kosztolányi, amikor egyebek közt így írt Tömörkényről: „*Tömörkény az Alföld elbeszélője. Itten élt a csöndes, méltóságos, keleti parasztkok közt, kiknek nemcsak a gubáját ismerte, de a kacskarinos, színes, más nép előtt érthetetlen észjárását is, mely épp oly eredeti, mint a szürre hímzett magyar minták.*” (Kosztolányi 2005/1917: 176.) Mindez tetszik-e az olvasónak vagy sem, utólag is egyféle nyelvi védjegy. Identifikál és elkülönít.

Hasonló szerepe volt a *Borsszem Jankó*ban a zsidó figurák nyelvi megkülönböztetésének is. Itt is, ott is jellegzetes nyelvi parcialitások érhető tetten. Ez itt is, ott is a hivatalos zsidóság-, illetve parasztsággép alternatíváját adta. Humorosan, úgy, hogy a különössé-

geket a humor automatikusan oldotta is, de ugyanakkor óhatatlanul sztereotipizálta is. Kiemelte a típust egy ideologikusan homogenizáló értelmezésből, ám maga is elősegítette egy ellenséma kialakulását. Az élclapfigura, természetéből adódóan, mindig ambivalens képet teremt és rögzít meg.

Gátugró Menyhért monológjai mindig ugyanazzal a címmel és alcímmel, ugyanazzal az illusztrációval jelentek meg, de a megjelenési időpont és a szövegben tematizált évszak, valamint az abban kibontakozó élethelyzet változott, egymással azonban szinkronban volt. A monológok így „tartalmilag” is sorozatot alkotnak. A monologizáló Gátugró s az impliciten mindig jelen lévő Miháj bácsi egyszerre reprodukálja élete standard elemeit és a külső világ függvényeként bekövetkező, ilyen-olyan változásokat. Ez persze így sem áll össze valamiféle „fejlődésregénnyé”, az élethelyzet és a szűkösség is konstans, de az évszakai pergése mégiscsak mozgásban tartja e világot.

A szövegeket olvasva az első, amivel szembesülünk, a nyelv és a nyelvileg megjelenített, ráérős, mondhatnánk lassú és körülményes észjárás szokatlansága. Ennyiben Gátugró jellegzetes élclapfigura, s megszólalásának módja e figurát behelyezi egy, a többiek számára szokatlan, talán érdekes, de mindenképpen különös világba. Ez a nyelvhasználati „szűr minta” (hogy Kosztolányi hasonlatát átvegyük és parafrázáljuk) magához vonja a figyelmet, s bizonyos értelemben kódolja a mondandót. De nem tünteti el azt, s a monológokból kirajzolódó szociokulturális mező egyszerre referál az *élethelyzetről* s az élethelyzethez való *viszonyról*. Arról a viszonyról, amely kifejezi és feldolgozza ezt az élethelyzetet.

Minden monológ a vízparton, „estefelé” hangzik el, Miháj bácsi valami horgász-készséggel halat igyekszik fogni (nem nagy sikerrel), Gátugró pedig, talán mint fiatalabb s a városi dolgokról is tájékozottabb, melléje telepszik, és szóval tartja. Gátugró „szervezett” ember (hogy ez mit jelent, utólag már nehéz pontosan megmondani, de valamiféle intézményi bekötöttsége van), Miháj bácsi viszont kint élőként „integrálatlan”. (Ő öreg is: mint fiatal katona, már a königraetzi „nagy szaladásnál” is ott volt, élete vége felé járhat, szóval tartója, Menyhért viszont jóval fiatalabb, legfőljebb középkorú.) A monológok ad hoc monológok, nem szigorú logikai rend, hanem a szójárás, a szóból szó következik logikája szabja meg, hogy mikor miről hallunk. De, s ez figyelemre méltó, Tömörkény nemcsak nem gúnyolódik a két darvadozón (tágabban: a paraszton), de úgy adja Gátugró szájába a szót, hogy a fecsegésből sok minden kiderül róluk: *életkörülményeik és lehetőségeik* is. A monológok sorozata, ha veszi az olvasó a fáradságot a szöveg figyelmes olvasására, dekódolására, *szociális helyzetkép* is. Öniróniában feloldva.

A monológok afféle szabadidőt beszéddel kitöltő társalgási bölcsködések, az élet verbális elrendezési kísérletei, azon a szinten s azok közt a körülmények közt, amelyekben a beszélő él. „Filozófia” ez, az életet egységbe foglaló személyes rabulisztika. De közben az életkörülmények is föltáruznak egy-egy ilyen elmélkedés közben. Az első darab (1907. márc. 31.) például a dohányzás körül forog („nem csatorna kéne ide, hanem csutora”), de ezt-azt megtudunk a helyzetről: „tizenhatunknál sincsen három hatos”, azaz nagyon kevés a pénz. Majd: „mán annyira letört az elhagyatottságba a sanyaru nemzet, hogy még pipálni se löhet, hanem csak szárszopogatással időtlenkődünk”. A munka- és kereseti lehetőségekre is fény derül: „a fele nyarat mögérjük a munkába: de akkor még mindig arra a hitelre dolgozunk, amit ebbe a télségbe csináltunk, pedig én az egész télen úgy éltem mint a valóságos mönnybéli angyal: hun öttem, hun nem. Hát miből lett vóna? Én nem kerestem egész télen át sömmit, még hóttest se gyűtt, pedig eleget vigyáztam.” (A „hóttest” itt az a vízi hulla, amelyet a vízből ki kell fogni, s amely munkáért valamicske fizetség járt annak, aki ezt megselekedte.) Élethelyzetnyit festő adalék ez is:

„két deczi rumot mögiszok hitelbe, oszt' nem köll az étel egy huszonnégy óráig. Hanem mikor a gyerekeknek nincs mit önni otthun, akkor a szívembe ojan hasogatások vannak, hogy még a gyükere is röszetet.” Némi szolid társadalomkritika is megfogalmazódik: „Igy nem társadalom a helyzet”, mondja Gátugró, hiszen „nyóczunknak van négy krajczárunk: mög valamennyiönket úgy lepassztotta husba a téli kietlenség, ételtül való eltartózkodás, hogy mindnyájunk kerekátaljába egy hizott malacot nem érünk”. Amikor pedig a víz közeleiben feltűnik egy potenciális öngyilkosjelölt, Gátugró így reflektál rá: „Várjon egy-két hetet – ha én el tudok lönni a kis családdal együtt a sömmibül, ü is ellöhet – a tavaszszal ha belemény, majd utána mögyüünk a ladikon, akkor kivöszöm, a partra kitöszöm.” S amit ehhez hozzátesz, már statisztikai relevanciájú adalék: „Most ősszel huztam ki a harminczhetediket, hát ne tartson sömmitül, jó kézbe lössz.” A reményt az adja: „No de maj kimén mán a jég a vizbül nemsokára [...], oszt' akkor maj fölmehetünk a hajóra, oszt' föl is hajózunk, mög le is hajózunk”. A monológ zárópasszusa pedig akasztófahumor, bölcsködés: „Fogadjunk Miháj bácsi, fél koponyába, hogy ha annyi pénzöm vóna, mint amennyi nincsen, akkó legalábbis félannyiival több vóna, mint amennyi van...”

A második monológ (1907. ápr. 14.) már tavaszi, a kedély jobb. Miháj bácsi mindjárt az elején kap egy tréfás fricskát: „Hát látom, hogy már megint a tilos vizbe mártogatja kend bele hol a lábát, hol esztet a rossz rudvéghálót. Mondok, meszelőnyél löhetett ez is valamikor.” Gátugró most városi élményeiről referál kicsit (ehhez tudni kell: a szegedi polgárok kb. egyharmada ekkor a tanyavilágban élt, szegedinek számított, de a városba úgy kellett bejárnia, ha valami ügye volt: Tömörkény „rendes” prózája is nem kis részben erre a kontrasztra épült, ez a kontraszt tette fogékonyvá a paraszti élet specialitásaira). De a reáltörténet egy-egy eleme megint láthatóvá válik: „Aki két kis hold dinnyeföldet béreltem tennap az uraságtul, egészen jó kis föld, tudja kend: nem fog kezét a széllel. Ha az isten is úgy akarja, ahogy én, nem fújja ki belülle a dinnyemagot ide a halaknak. Mondok: így legalább, ha én nyáron oda alá járók ereszködőben a hajóval. A kis család majd élél a dinnyén.” Az „urfélék” aranyára utalva mondja, hogy ez az az arany, „amit az én kis családomtul elvött, mert tennap is bevitem a városra az álogházba az Emer lány aran fülön függőjit.” Ezért: „Máma aranyat öttünk Miháj bácsi paszujra váltva. Igaz, hogy birkahussal jobb, de majd élvezzük avval is, mert – tudja kend, Miháj bácsi – én rám sok birka néz, ha az uraság nyája mellett elmék.” (Az urasági birkákra való utalás finom jelzése annak, hogy Gátugró majd eltiedel egy-két birkát...) De tavasz ide, tavasz oda: a lehetőségek egyáltalán nem rózsásak: Miháj bácsi csak a halak aprajához jut hozzá („kimönt mán a nagyhal a szervezetbül”), s a perspektíva sem sok jóval kecsegtet: „Gyék [= menjen] kend ki, Miháj bácsi, az Emerikába. Aszongyák, hogy ott a tarka ló sömmiféle hidon se fizet vámat...”

A harmadik monológ nyári (1907. jún. 16.). Kesernyész szöveg ez, mindjárt a felütése is az: „adjon isten jó estét”, mondja Gátugró, de az üdvözlési formulához ezt teszi hozzá: „én olyan szöröncsés embör vagyok, ha én kívánom: úgy se ad”. Mi ennek az oka vagy magyarázata? Talán az időjárás, amely nem kedvez az egyik fontos nyári munkának. „... hallom, hogy kend is bele állt volna a homokhordási viszonyba, azomba nem löhet, mer ez az órijási szélség mindön homokhajót kiver a partra szelet heverni.” „Szóval, láttya kend, az égi hatalom is csináli a munkakizárást, osztán csak jádzik kendötökkel.” De a külső körülmények sem jók, az a bizonyos „szervezett”, amelyre így vagy úgy, mindegyik monológ utal, lojalitást, sőt igazodást várna a parasztembertől, ennek hiánya viszont visszaüt rá: „De ez is csak azért van, mert kend sem adta még a derekát a hatalmi szervezetbe, osztán nincsen mög kendbe a fölső központi szervezeti gyüleködő erő.” „Pedig ebbe bele köll győzőnni, akkor nem hiába fizeti kend a szervezeti hatost hetenkint egyszer a párkasszába, mint én is e.” Ez a szervezet – politikai párt? – talán a szociáldemokrata párt volt, a „piros nyakravaló” emlegetése mintha erre utalna, de ez a „hatalmi szervezet”, bármi lett légyen is,

elég általánosra van körülírva. Igazában, Gátugró tapasztalata szerint, ez valami idegen, személytelen erő, amely nem segíti őket (vagy nem kellően segíti). Az alaptapasztalat az inkongruencia: „A nyúl is a kend répáját rágia ki, mégis más lövi le – kendnek csak a szőrübül csinálnak ünneplő kalapot, ha mög tudná kend vönni. De nem tudja kend. Mer nem fog kend halat.” A szöveg zárata is kedvetlen: „Haggya kend mán abba esztet a hiábavaló hálómerigetést. Mert az ijen savanyu ábrázatu embörtül, mint mink ketten, még az a hal is elmén, aki gyünne...”

A negyedik monológ, amely már az ősz szülötte (1907. szept. 29.), sem az optimizmus jegyében keletkezett. Ebben is megvan a ‚szociográfiai‘ betét, s ez is a gondok-bajok regisztrálása: „Láttya kend, hogy a viz le van apadva, a hajózási viszony is alábbhagyott a forgalommal [...]. Ken persze bele van alapodva ebbe a sorsba, mer ken csak asztat a rossz halat lesi örökké, amék nem gyün. Jól töszi. A krumpli se akart ez idén kigyünni a földbül, mér gyüjjön ki a hal a vizbül? Nézze kend, ahun uszik egy fadarab a vizön, jobb lösz ha utána mén kend a ladikkal, majd fűthet kend vele a télön, ha a gyerököt rázza a hideg. Mer, tuggya kend, az is jobb nyáron. Télön a főrróság az igazi, mer legalább melegít...” Érdekes viszont, hogy a monológ nagy része az ítéletnap eljövételéről beszél, amely „még messzebb van, mint hat hét. De, tuggya kend, az asztán valami finom-fánium ítéletnap lössz: nem papirosrul mongyák, osztán nem is tösznek rá stemflit. Sok embör leesik akkor a póczrul, kend mög első helyre jut a makrapipával az uj csizmába, ojat még úgy se viselt kend.” Gátugró persze látott már olyat, akinek új csizmája volt (s „nem tartozott bele a szervezeti viszonyba se”), róla lehúzta volna a csizmát, „mondok: le a vagyomos osztájgöggel az lábakrul!” Ez az elégtételigény azonban még vágyaiban is naiv, de keserűség van mögötte. Gátugró ezzel kapcsolatos ‚szózata‘ szimptomatikus: „Mongya ken mög, igazam van-é a világi tudománba? Mongya csak ken bátran. Törjék ken ki zajossan. Hujántsza ken, hogy éjjön, éjjön poczokméröggel, ha mást nem kap. Ugy kő annak lönni, hogy a mérög jó eledel, mer sok szögén embör mögösz, mer az is hajóbiléta a másik világba.”

Egy biztos: nem idilli világ, amelyik e monológokból kirajzolódik.

Az ötödik szöveg (1908. jan. 5.) téli szöveg, a tél jelenik meg benne. A hangütés most bizakodó. „...a fölségös uristen mégis csak a legjobb ajándékosztó, mer adott a szögénységnek enyhe telet. Nem fagy el se a kezünk, se a lábunk, kendnek mög ehun idadta a vizet e jég nélkül” – azaz lehet próbálkozni a halfogással. Minden rendben azért mégsincs, a külvilág beleszól az életbe. „Hanem hallja kend, gyünnek ám mostanság borzasztó módon a Fiuma felül a tengöri halak, de mind fejletlen, de azér csak vöszi ez a szervezetlen polgári társadalom, hogy avval is kendnek csinájjon bajt. Igy, így, Miháj bácsi.” S más gond is akad: „Láttya kend, az Emerikából is gyünnek haza az embörök, most majd lemén a napszám ára is, egészen helyben löszünk a szervezetbe.” Gátugró monológjának társadalomtörténeti adalékai most is figyelemre méltóak. „A hajózat mán is mögállt, mert félik a jeget, pedig nem gyün: a nyáron majd hütetlen issza a bort, akinek telik rá. Már nekem nem telik, mer én egy kis malaczbba fektettem a vagyonomat [...]. Pedig jó borok termöttek ám az idén, ojantul hallottam, aki látta, hogy itták, ojan jófajta tejbor, tuggya kend, nem szédít az, csak mikor föl akar kend állni a székrül, akkó leül a földre.” Hangulata van ennek a jellemzésnek, de még ehhez is kapcsolódik egy borúsabb asszociációs mező. A földre leülő borkóstoló esetét egy zárójeles kérdés köríti: „Ugyan ott is jobb, mint a viz alatt, igazam van-e?” S amikor a téli álomba merülő béka kerül szóba, ez is kivált egy asszociációt: „Ugyan mink is jobban tönnének, ha átalunnánk a telet, legalább nem fogyna a világítóolaj mög a könyér.” Az igények és a lehetőségek alacsonyan szállnak. A zárlat pedig jól érzékelhetően ambivalens: „Gyék kend hát, oszt ne busuljék kend! Föl kerek, le kerek, majd csak lössz ez még másképpen is – majd ha az enyiszhetetlen világosság fényösködik nékünk is...”

A Gátugró-történetek további darabjait ilyen részletességgel alighanem fölösleges itt rekapitulálni – jellegük és szociális tartalmuk ennyiből is kitetszik. (A további részletek fölidézése persze nemcsak mennyiségileg gazdagítaná a képet, de új színeket is adna hozzá.) A Borsszem Jankóban megjelent 17 írás teljes „szociográfiai” anyagát a Tömörkény-kutatásnak (s a néprajznak) mindazonáltal érdemes lesz minuciózusan számba vennie. Most megelégedhetünk néhány további részlet illusztratív bemutatásával.

Az egyik újabb monológban (1908. febr. 9.) például a *sátoros cigányokról* esik szó. Ez, Tömörkény ismeretében nem meglepő (vö. Lengyel 2012), de a korra jellemző diszkurzustérben szokatlan. *„No de hajja kend, Miháj bácsi”,* mondja Gátugró, *„ahogy oda alá a másik falu végibe a sátoros cigányok vannak, az se valami röndös szervezeti munka. Minálunk se igen akad befaló falás, de azoknál már éppen nincsen ojasmi, ami után a fogukat köllene piszkálni. Ugy sirnak a rajkók a hidegtől a sátorba, mint a mezei egér ha csomóssan van, aztán ez is beteg, az is beteg, pedig nem is jár hozzájuk orvos. A vajda mög már mind eladta ami kis ezüst gombja még a lajbiján vót: a fölötőjit is kinájja, de eddig nem mönt bele senki a vállalatba.”* Egy másik írás (1908. márc. 8.) két új motívumot is szolgáltat. Fölbukkan benne a városi építkezések megszaporodása mint munkaalkalom: *„Hallja-e kend, ha lepad a víz, mög lehetne kezdeni a homokhordást a városra, mert aszondják, sok éptközés lösz a tavaszra, sok téglát raknak egymás tetejére magasra, mint a torom. Aszondják, aki kémives onnan leesik, lassan hal mög, mert sokáig ér le a földig.”* A másik új motívum (talán a szóasszociáció logikájának engedelmességgel), a halálhoz való viszony tematizálása: *„A két ballábu öreg Szabó Miska is elaludt az este, hogy föl se ébredt. Ma délután küldte be rulla a vízi raportot a városba a halottgém. Látja kend, az öreg Miskának jó, mert az mindig szöröncsés embör volt, lám most is azt se tudja, hogy möghalt. Nem hiába, hogy hetedik gyerök volt, mög péntökön születött, de mindig igen jól szolgált neki az élet.”* Az 1908. április 26-i monológ újdonsága is említésre méltó. *„A víz mán nem ád életöt”,* mondja Gátugró. *„A föld anna, de a föld mög a másé. Mondom, hogy lépjön kend be a szervezetbe.”* A pespektíva ugyancsak tanulságos: *„Ha nem tud kend jó lakni, akkor kívándorol kend a Délamerikába. Ott ugyan sok dolog van, de nem köll félni a dologtul, mer ugyis elpusztul kend a hajón, mielőtt odaért volna kend.”* *„Akkor bedobják kendet a tengörbe, oszt mögöszki kendet a czethal. Nem köll se sirásóér, se papér, se harangozóér fizetni.”* *„Ha itthon akar kend möghalni, akkor ne mönjön kend a Délmarikába, hanem tötesse magát bolondnak. Akkó beviszik kendet az örültek házába, aztán eltartja kendet az ország ingyér a hóttanapjáig.”* Egy másik írás (1908. júl. 5.) figyelemre méltó új motívuma az „urak” finom, de nem él nélküli, s nem megalapozatlan kritikája: *„Mér nem vösz kend igazlátót a szömire?”* – kérdezi Miháj bácsit Gátugró. *„Az urak is csak azér ojan okossak, mert mindent csak az üveg ablakon körösztüül néznek.”* Egyetlen mondat az egész, de szociológiai relevanciája (s jellemző ereje) igen nagy.

Olykor egy-egy monológot nyitó gondolat ad hozzá az eddigiekhez igazán újat. Az 1909. április 4-i, tavaszt konstataáló monológ például ezzel kezdődik: *„Hát mán kinyilik az üdő, mindön kibújik a földből, csak a nagyurak akasztófája nem, de löhet, hogy mán annak a magja is serked – no adjon isten jó estét, Miháj bácsi, hát hogy vág a bajúsz?”* Ez a fölütés, hangsúlyozottan, tréfászó, évődés, de azért a nagyurak akasztófájára tett utalás árulkodó. Nem lázadó gesztus, ám értékítélete nehezen elbagatellizálható. A szociális ellentét tudata itt, a beletörődés ellenére, nyilvánvaló.

A sorozat utolsó darabja 1909. október 17-én jelent meg. Ezt Tömörkény alighanem eleve sorozatzáró írásnak szánta, mert erősen, a sorozat többi darabjához képest feltűnően önreflexív. Két eleme mindenképpen szimptomatikus. Az egyik a *beszéd funkciójára* reflektál. Előbb, egy megjegyzése a fekete humor jellegzetes példája, már-már határátlépés: *„kend boldog embőr, mert kendnek elhalt a fölnyótt fija, oszt nem pipálja el kend elül otthun a szalmazsák alul a leveles dohányt...”* Ez a megjegyzés akár ízetlenségnek is tetszhetne, de mint e monológ egy későbbi helyéből is kiderül, nem az: a *halál* és a *boldogság* összekapcsolása tudatos opció. Maga a beszélő (s persze a szerző) is tudja azonban, hogy ezt a tézist célszerű magyarázatba foglalni. S itt jön az önreflexív megjegyzés: *„Nono, hát hiszen csak tréfa a tréfa, az embőr azér beszél, hogy a szó ne öggyezzen, ha mindnyájan egy véleménybe vónánk, mán beszélni is elfelejtöttünk vóna, akár csak a kend halai itt lent a vízszébe.”* A beszéd funkciójának e magyarázata Tömörkény más, nevével is jegyzett szövegeiben is előjön, saját meggyőződését (is) mondja ki tehát itt. De maga az elv éppúgy lehet Tömörkény leleménye, mint parasztoktól hallott, eltanult elv. Gátugró Menyhért gyakorlatába, világlátásába mindenesetre beleillik. A beszéd, ha komolytalankodik is, a valóság érzelmi feldolgozásának elengedhetetlen eleme: beszélni, tréfálkozni, bármily nehéz az élet, kell. A másik szimptomatikus betét egy élclapfigura szájából hallva talán meglepő, de Gátugró monológjainak ismeretében nem indokolatlan. Ez a betét így hangzik: *„Mert tudja kend, ha úgy, néha a fejembe vöszöm a sorsomat, hát odajutok, hogy mégis csak annak van az életbe a legnagyobb szöröncséje, aki vagy möghal kicsikorába, vagy pedig arra se méltatja a világot, hogy mögszülessen. Kend mögszületött vóna-e, ha tudta vóna, hogy hatvan forint nyereségre kilenczven a veszteség?”* Az elv, amit itt Tömörkény Gátugró Mihály szájába ad, nem paraszti lelemény, s még csak nem is az íróé. A gondolat első előfordulása az antik görög filozófiában lelhető meg. Hogy Tömörkény ismerte és vallotta, önmagában is érdekes és jellemző rá. Hogy ezt a tapasztalatot Gátugró szájába adta, két szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt, ezek szerint, Tömörkény ezt olyan tapasztalatnak vélte, amely illik a paraszti sors jellemzéséhez. Másrészt, bármily meglepőnek tetszik is, ez a „filozófia” nagyon is illik az örökké tréfálkozó, de illúziótlanul látó, s most egy pillanatra elkormányodó Gátugró világ-emberléletébe. A monológokból számtalan, e tapasztalat felé mutató momentumot lehet kiszemelgetni. A paraszti sor Gátugró (s Tömörkény) szerint igen nehéz sors. S bár a parasztember igyekszik természetesként elfogadni, valójában tragikus létezés.

Egy élclapfigura monológjainak tanulságaként ez nem súlytalan felismerés.

Gátugró Menyhért mint figura a saját monológjaival, azaz beszédével van megjelenítve, és elsősorban társadalomtörténeti típus: a vízparti – szegedi – parasztember sztereotípiája. A nyelviség a lényegéhez tartozik. Amit elmond, az azonban tele van szociológiailag (is) értelmezhető realitásfragmentumokkal, s ezek az „adalékok” együtt akár szociográfiai naplóként is olvashatók. A figura legjellemzőbb jegye mégis beszéd- és gondolkodásmódja. A nyelv, amelyen megszólal, s főleg annak leírt változata szignifikánsan eltér minden más magyar nyelvtől, s ez megkülönbözteti minden más társadalmi csoporttól. Így a figura nyelvének *azonosító* és *elkülönböztető* szerepe nagyon erős. Ez a beszédmód teremt meg a vízparti paraszt sztereotípiáját. Maga a sztereotípiá, mint minden sztereotípiá, egyszerre *stigma* és *jellemzés*. Bélyeg, amely óhatatlanul ráég a figurára, ám ez adja saját, csoportspecifikus egyediségét is: ez megkülönbözteti meg minden más csoporttól. Séma,

amely a többiek, mindenekelőtt az élclap olvasói számára egyszerre adja az *idegenség* és az *ismerősség* élményét. Idegen a többiek számára, mert nem olyan, mint ők, akik a maguk módján gondolják el a világot, s a maguk nyelvén fejezik azt ki. De mivel ez a „séma” megszólal, sőt folyamatosan beszél, szükségképpen életszerűbb, mint az elvont szociológiai vagy/és néprajzi leírás. Dekódolható. Ez a megértő művelet azonban szükségképpen nyitott: vagy sikerül, vagy nem – és a sikeresség nem csak a figura megalkotottságán múlik: az olvasóként jelentkező társadalmi közeg igényeitől és teljesítményétől is függ. Az idegenség tapasztalata benne van a recepcióban. Ugyanakkor bizonyos összefüggések leolvashatók a sztereotíp figuráról – s ez közös nyereség: lehetőség. Azzal, hogy – ha csak indirekt módon is – a nyelvet mozgásba hozó észjárás (gondolkodásmód) is jellemződik a nyelv által, megjelenik a *saját életére, helyzetére reflektáló* ember is. A „külső” szociologikum mellett a mentális „belső” is. Így az az ember is megmutatkozik, aki beszédével, önmaga mentális reprezentációjával valamiképpen elrendezi életét, tudomásul veszi azt, és viszonyul hozzá. Azaz Gátugró Menyhért önmagára is reflektál, beszédaktusai értelmét saját maga tárja föl.

Ilyen szempontból a sorozat darabjai sok hasznos adalékot nyújtanak: Gátugró ismételtén értelmezi saját monologizáló gyakorlatát. Egyik helyen (1908. márc. 8.) így magyarázza önmagát: *„Hogy mér beszélök ennyi bolondot össze-vissza, azt kérdi kend? Mért? Nem éppen bolondság az, de különbet is, már még kend is el akarná tiltani a szállás-szabadságot? Nézze mán kend, valamivel csak el köll tőteni az időt – van hála istennek belülle ölég, még kendnek is adhatnék.”* Majd hozzáteszi: *„Üdőt adhatnék, de halat nem.”* Pár hónappal később (1908. júl. 5.) újra magyarázkodik: *„Mán hogy aszt mondja kend, hogy jobb vóna, ha a dógom után néznék? Hát nézők én utána, de ha nem látom! Kend is csak néz itt bele ebbe a vízbe a hal után, de kend se látja. Kend szóztalan ül, én mög beszélve ülök. Az ételövésbe úgy se nagygon kopik el a szám, hát hagy koptatom emigy... – Amugy mög ha nem tetszik kendnek, ne adja kend hozzám a lányát.”* Ugyanitt, ugyanekkor mondja ezt is: *„Kend mindig abban a hitben van, hogy tréfálok, pedig nem én. Csakhogy én szervezőtt vagyok, kend mög még nincsen benne a szervezetbe.”* Egy másik monológjában (1909. máj. 2.) ez olvasható: *„Hogy ne beszéljek? Hát mér ne beszéljek? Azért van a szám. Ha már önni úgyse tudok vele annyit, amennyit tudnék, legalább szavallok vele. Ez nekünk való mulatság, mer ingyenbe van. A halaktul ne tartsék kend, hogy möghallják, mert azok egészen rördös szervezetlen állampolgárok: némák is mög süketök is egyszörre.”* Még ugyanabban a hónapban (1909. máj. 30.) a beszédet a lét elviselése lehetőségeként határozta meg: *„Nono. Nem köll mingyárt haragunni, mert a tréfa szükségös a szögénységbe jelönleg.”* Az utolsó (1909. okt. 17.) monológ a véleményeltérést is magyarázza: *„Nono, hát hiszen csak tréfa a tréfa, az embör azér beszél, hogy a szó ne öggyezzen, ha mindnyájan egy véleménybe vónánk, mán beszélni is elfelejtöttünk vóna, akár csak a kend halai itt lent a vízségbe.”*

Ha ezeket az önmagyarázó gondolatokat „lefordítjuk”, kiderül, a beszéd Gátugró számára (1) időkitöltő pótcselekvés, (2) stimuláns az élet nehézségeire, (3) a legolcsóbb szórakozás („ingyenbe van”), (4) valóságértelmezési kísérlet s egyben kritika, és (5) meggyőzési kísérlet (a „szervezőt” embernek a „szervezetlent” meggyőzni akaró agitációja). Mindez persze a maga lassú, körülményes, asszociatív ugrásokban bővelkedő módján. A beszéd – nem utolsó funkciója ez! – fönn akarja tartani a mentális egyensúlyt, azaz *elsődlegesen affirmatív szerepű*. Az önerősítés eszköze.

A beszédnek a monológokban olykor van még egy speciális szerkezetű, figyelemre méltó eleme. Rendre megjelenik ugyanis bennük egy olyan életértelmezési technika is, melyet – némi egyszerűsítéssel – paraszti *rabulisztikának* nevezhetünk. Ez a technika szembeötlő, az olvasók föl is figyelnek rá, de nem biztos, hogy értik is szerepét. Valami öncélú, „népi” okoskodásnak, álbölcselkedésnek tetszik ez sokak számára, de nem az.

Szerepe van, méghozzá – a monologizálás már említett funkciójával egyezően – szintén affirmatív, önerősítő szerepe. Miből áll ez a technika? A tapasztalat tautologikus újraértelmezéséből. A beszélő elismeri azt, ami „rossz”, ami gond vagy hiány az életükben, de ad rá egy „megnyugtató”, a problémát „természetesként” elfogadó másodlagos értelmezést is. Nem arról van szó, hogy a valóságot értelmezve ne lenne tisztában saját logikai eljárása természetével, ne tudná, hogy amit ad, az csak verbális újratematizációja valami gondnak, – nagyon is tisztában van vele, a nyelvi modalitás jelzi is ezt. Mégis él ezzel a magyarázattal, méghozzá tudatosan. Mert önironikusan ugyan, de mentális egyensúlyt teremt vele, úgy téve, mintha minden rendben volna. Néhány példa e gyakorlatra, jól megvilágítja e technika lényegét. Mindjárt az első monológban (1907. márc. 31.) olvashatjuk: *„Fogadjunk Miháj bácsi, fél koponyába, hogy ha annyi pénzöm vóna, mint amennyi nincsen, akkó legalábbis félannyival több vóna, mint amennyi van...”* Ez a körülményes álokoskodás voltaképpen csak annyit mond, hogy nincs pénze, ám az okoskodás játékká változtatja a nincstelenséget, s ezzel elviselhetőbbé teszi azt. Az 1908. szeptember 6-i monológban, egyebek közt, ez áll: *„Nincs? – no akkor adjon az isten ezörannyit.”* Ez megint csak a szegénység újratematizációja: jókívánságként előadott (játékos) gonoszkodás, hisz a *nincs*nek az ezerszerese is csak *nincs*. Egy kései darabban (1909. ápr. 4.) ugyancsak a *nincs* variálódik: *„Ha annyi dohányom volna, amennyi nincsen, most én is úgy pipálnék, mint ahogy kend nem – de hát mit csinálhassunk ögyebet a jónál?”* Ebben dupla, vagy inkább tripla csavar van. Egyiküknek sincs pipálnivalója, de e tény, így előadva, már élclélődés – s ugyanakkor a nem pipálás már mint szükségképpeni jó jelenik meg. A rossz a játékos évődés következtében jóvá minősül át. Azaz, mindhárom esetben olyan rabulisztika érhető tetten, amely nem leplezi, hanem éppen hogy föltárja okoskodása (hamis) logikáját, de éppen ez a játékos hamiskodás a megnyugtató. Ez fogadtatja el azt, amit nem lehet megváltoztatni.

A nyelv önironikus, játékos használata a mentális stabilitás szolgálatában áll.

7

Gátugró Menyhért figurája kidolgozott élclapfigura. Bár egy-egy monológ rövid, egyetlen Borsszem Jankó-oldalt sem tesz ki, és még a figurának jutó szűk oldalnyi hely egy részét is a rajzos illusztráció foglalja el, maga a figura sokoldalúan jellemzett, plasztikus. S ami érdekes (bár Tömörkényt ismerve természetes), a figura nincs ellentétben az író novelláival és cikkeivel: ugyanannak a parasztsággépnek az egyik oldala jelenik meg az élclap hasábjain is. Maga a műfaj azonban más, mint a „komoly” írásaié: az élclap humort szolgáltat, s Gátugró Menyhért figurája is ennek szolgálatában állott. Ez óhatatlanul bizonyos diszkrépanciát jelent az életművön belül. Tömörkénynek volt humora, ilyesmit is írhatott tehát, s ő, ellentétben Gárdonyi Gézával, nem tévedt bele abba a zsákutcába, amelyet Gárdonyi „halhatatlan” figurája, Göre Gábor bíró úr fémjelez. De az élclapfigurák művészi teherbírása összehasonlíthatatlanul kisebb, mint az igazán jó novelláké, s ez Tömörkényre is áll. Gátugró Menyhért figurája az életmű mellékterméke, megírása ujjgyakorlat volt, s a figura ihletőjének legalább annyira a „szükséges (apró) pénz” tekinthető, mint a humor művelésének vágya. Ez is belejátszhatott abba, hogy Gátugró Menyhértnek Tömörkény nem adott hosszú életet: 17 rész után abbahagyta a sorozatot. Amit el akart mondani, ennyi folytatásban már el tudta mondani.

Egy dolgot azonban nem árt leszögezni: egy élclapfigura elsősorban nem művészi, hanem szociálpszichológiai dokumentum. A művészi szempontok számonkérése irreálisan túlfeszített kíváncsi lenne, még akkor is, ha mint Gátugró esetében is, a figurát egy író teremtette meg.

Szövegforrások

Gátugró Menyhért szervezett parti ember darvadozásai. 1–17. rész. *Borsszem Jankó*, 1907. márc. 31. 13. (2051.) sz. 7., 1907. ápr. 14. 15. (2053.) sz. 10., 1907. jún. 16. 24. (2062.) sz. 8., 1907. szept. 29. 39. (2077.) sz. 10., 1908. jan. 5. 1. (2091.) sz. 13., 1908. febr. 9. 6. (2096.) sz. 9., 1908. márc. 8. 10. (2100.) sz. 11., 1908. ápr. 26. 17. (2107.) sz. 13., 1908. júl. 5. 27. (2117.) sz. 14–15., 1908. szept. 6. 36. (2126.) sz. 8., 1908. szept. 20. 38. (2128.) sz. 8., 1908. nov. 22. 47. (2137.) sz. 10., 1909. ápr. 4. 14. (2156.) sz. 11., 1909. máj. 12. 18. (2160.) sz. 11., 1909. máj. 30. 22. (2164) sz. 15., 1909. aug. 8. 32. (2174.) sz. 10–11., 1909. okt. 17. 42. (2184.) sz. 13.

Irodalom

- Apró Ferenc 2017: Kedvelt mondásai. = *Uó: Tizenhét írás Tömörkényről*. Szeged: Gradus ad Parnassum, 52–70.
- Buzinkay Géza 1983: *Borsszem Jankó és társai*. Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében. Bp.: Corvina
- Gluck, Mary 2017: *A láthatatlan zsidó Budapest*. Bp.: Múlt és Jövő Könyvkiadó
- Kosztolányi Dezső 2005: Tömörkény István meghalt. = *Hajnali sötétben. In memoriam Tömörkény István*. Vál., szerk., összeáll. Lengyel András. Bp.: Nap Kiadó, 175–177.
- Lengyel András 2012: „*Európa utolsó nomádjai*” A cigány nép Tömörkény írásaiban. *Forrás*, 9. sz. 53–91. [Molnár Jenő] -r -ő 1930: *Mikor Tömörkény István rébuszokat küldött a Borsszem Jankónak*. *Borsszem Jankó*, 14. sz. 11.